

Функціонування соціального капіталу в умовах трансформації соціально-трудових відносин

Г. Волчкова,

Кіровоградський національний технічний університет

В статті аналізуються проблеми функціонування соціального капіталу в умовах трансформаційних явищ, що спостерігаються в соціально-трудовій сфері. В зв'язку із цим автором розглянуто особливості функціонування соціального капіталу на різних стратифікаційних рівнях та проаналізовано вплив соціального капіталу на трансформацію соціально-трудових відносин/

В статье проведен анализ проблем функционирования социального капитала в условиях трансформационных явлений социально-трудовой сферы. В связи с этим автором рассмотрены особенности функционирования социального капитала на разных стратификационных уровнях и проанализировано влияние социального капитала на трансформацию социально-трудовых отношений.

Analysis problems of functioning social capital in the conditions of transformation in social and labor sphere are conducted in the article. In this regard, features of the functioning social capital at different levels of stratification are considered by the author and the impact of social capital on the transformation social and labor relations are analyzed.

Ключові слова: *соціальний капітал, соціально трудові відносини, стратифікаційні рівні, проблеми функціонування*

Постановка проблеми. Трансформація українського суспільства, політичні зміни та економічні реформи, що проводяться в Україні потребують вирішення багатьох проблем та пошуку ефективних шляхів їх здійснення. Центральною постаттю змін є людина з її здібностями. Пошук джерел трансформацій, їх позитивного напрямку, вирішення соціально-економічних проблем вимагають нестандартних підходів.

Соціальний капітал є «суспільним клеєм», що зв'язує між собою всіх суб'єктів економіки¹. Функціонування соціального капіталу супроводжується його включенням у виробництво із повним спектром форм співпраці та спілкування для інтеграції суспільства на різних рівнях. Сучасні суперечливі процеси в суспільстві посилюють важливість соціального капіталу для людських взаємовідносин завдяки його здатності до самовідтворення, можливості приносити користь своєму власнику при використанні потенціалу соціальних зв'язків. При функціонуванні соціальний капітал виявляє себе принципово соціальним ресурсом з певним рівнем публічності, виражений у соціальних мережах і підтримуваний

¹ What is Social Capital? – Режим доступу: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALDEVELOPMENT/EXTTSOCIALCAPITAL/0,,contentMDK:20185164~menuPK:418217~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:401015,00.html>. – Назва з екрану.

нормами взаємності. Здатність індивідів отримувати корисність при використанні своїх зв'язків доповнюється довірою соціального середовища, де ці зв'язки реалізуються, що виражається в стратегії поведінки соціальних акторів. Руйнування соціальних зв'язків може виражатися негативними для економіки ефектами: спільна недовіра, непотизм, сприйняття корупційності.

Враховуючи вищенаведене вважаємо за необхідне зосередити увагу на функціонуванні соціального капіталу на різних стратифікаційних рівнях та дослідити вплив на соціально-трудові відносини, що складаються в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В вітчизняній літературі спостерігається посилення зацікавленості вчених до розв'язання низки питань, пов'язаних з оцінкою стану та перспективами розвитку соціального капіталу та окремих його елементів, прикладами чого є наукові праці С. Архієреєвої, А. Бови, Б. Буркинського, В. Бушуєва, В. Геєця, О. Грішнєвої, О. Демківа, Є. Драгомірової, А. Колота, М. Лесечка, Ю. Мішина, І. Семківа, О. Степанової, О. Убейволка, Е. Шаповалової, багатьох інших.

Проте, незважаючи на існування різноманітних теоретичних та практичних підходів до оцінювання соціального капіталу як феномену, залишається недостатньо розкритими питання функціонування соціального капіталу в умовах трансформації соціально-трудових відносин.

Постановка завдання. Метою написання статті є дослідження функціонування соціального капіталу в умовах трансформаційних явищ, що спостерігаються в соціально-трудовій сфері. В зв'язку із цим автором розглянуто особливості функціонування соціального капіталу на різних стратифікаційних рівнях та проаналізовано вплив соціального капіталу на трансформацію соціально-трудових відносин.

Виклад основного матеріалу. Функціонування соціального капіталу проявляється у таких елементах як «довіра», «норми», «мережі», кожен з яких є певною точкою зору на соціальний капітал. Розуміння специфіки функціонування соціального капіталу передбачає єдність норм, що скріплюють співпрацю між людьми на противагу особистим егоїстичним інтересам індивіда. Довіра як характеристика відносин між суб'єктами, передбачає наявність взаємності, передусім, очікувань щодо поведінки контрагента. Вона ж видається і дифузною, стосуючись довірчості соціального середовища поза межами групи і спрямовується вертикально на соціальні інститути чи соціальні угруповання. Функціонування соціального капіталу створює зв'язки між вертикальною та горизонтальною довірою, які постійно підтримуються на основі довіри, норм і обміну.

Функціонуючи, соціальний капітал набуває рис соціабельності, схильності соціальних агентів до соціального товариського спілкування як певного соціального цілого, здатного, за

твердженням Ф. Фукуями², творити нові об'єднання з новими формами співпраці. Пронизаний вертикальними та горизонтальними зв'язками, соціальний капітал забезпечує перехід від мікрорівня індивідуальної взаємодії до макрорівня взаємодії груп і спільнот через мережу зв'язків, у якій кожен суб'єкт видається центральним в оточенні інших, взаємодіючи з іншими. Роль групи проявляється у якості колективного гаранта і забезпечує реципрокність (взаємність) повернення взаємодіючим суб'єктам взаємного «боргу» – визнання партнера на основі норм, довіри, мереж статусу, символічних вигод.

До чергової особливості функціонування соціального капіталу привертає увагу Е. Гіденс, відзначаючи наявність змін щодо довіри у модернаційних (сучасних) суспільствах. Як зазначає вчений, у зв'язку з вивільненням соціальної діяльності з-під локальних контекстів-спільнот, притаманних домодерним суспільствам, виникає й актуалізується потреба в довірі до двох основних механізмів такого вивільнення – абстрактних символічних систем та експертних систем. Тобто, йдеться про розповсюдження довіри поза індивідами на абстрактні можливості, що створюють підґрунтя безособистого функціонування – довірчості соціального середовища³. Генералізуючись групово, довіра вже не пов'язується з конкретними зобов'язаннями, трансформуючись у «соціальний клей». Така трансформація довіри створює підґрунтя для формування довіри до інститутів, що загалом не притаманне традиційно усталеним авторитетом індивідам.

Розвиток соціального капіталу в Україні досліджено і О. Цихмістро. «Концептуальна невизначеність щодо соціально-економічної моделі розвитку й недостатність реформ у соціальній сфері стримують збереження й зростання соціального капіталу», – зазначає О. Цихмістро⁴. Посилаючись на дані Інституту соціально-гуманітарних досліджень ХНУ ім. В.Н. Каразіна та результати аналізу Omnibus, проведеного міжнародним екзит-полем «ТНС-Україна», О. Цихмістро зазначає, що найбільший рівень довіри українців має церква, найменший – політичні партії, стабільно спадну тенденцію щодо рівня довіри українців має судова система держави, довіра ж до інститутів влади з боку українців нейтральна або негативна⁵. Науковець відмічає, що підвищенню рівня співпраці органів влади з громадськими організаціями за сучасних умов може сприяти підвищення рівня довіри громади до діяльності місцевих та центральних органів влади (з цим згодні 90 % опитаних респондентів), другим за значенням відзначено потребу підвищення рівня інформованості

² Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию : пер с англ. / Ф.Фукуяма. – М.: АСТ Хранитель, 2006. – 730 с.

³ Giddens A. The consequences of modernity / A. Giddens. – Stanford: Stanford univ. press, 1990. – 186 p.

⁴ Цихмістро О. С. Особливості та характерні риси розвитку соціального капіталу українського суспільства / О.С. Цихмістро // Економіка розвитку. – 2013. – №2 (66). С. 26.

⁵ Цихмістро О. С. Особливості та характерні риси розвитку соціального капіталу українського суспільства / О.С. Цихмістро // Економіка розвитку. – 2013. – №2 (66). С. 26 - 32.

громади про діяльність органів влади (64 %), половина опитаних респондентів вважає необхідним розробку заходів протидії корупції.

На розвиток соціального капіталу впливає толерантність. Оцінена індексом національної дистанційованості, етнічною групою «толерантних» в Україні охоплено лише українців і росіян, етнічну групу «відмежованих» складають поляки, євреї, словаки, білоруси, групу «ізолюваних» – німці, румуни, чехи, молдовани, грузини, кримські татари, групу «ксенофобів» – цигани, араби, афганці. Зрозуміло, для цих груп розвиток соціального капіталу не може не різнитися. Впродовж останніх двох десятиліть відмічено тенденцію зменшення толерантності, натомість, зростають ксенофобні настрої в українському суспільстві.

О. Цихмістро відмічає, що розвиток соціального капіталу в Україні має певне протиріччя. Громадяни країни мало покладаються на державу, проте і не схильні вирішувати свої практичні проблеми в громадських організаціях і політичних партіях, як це робиться в країнах Заходу. Подібна некомунітарність, яка має схильність до відносин родинного або приятельського типу, шкодить як довірі, так і спільним діям в громаді.

Українці знаходяться в пошуку нових форм прояву соціальної активності, солідарності, активних колективних дій, створення нових громадських організацій, формування нового типу культури, названого О. Цихмістро культурою солідаризму, захисту своїх прав і свобод.

Відмічені особливості функціонування соціального капіталу подано таблицею 1.

Таблиця 1

Особливості соціального капіталу з позиції рівнів стратифікації

Позиція розгляду	Особливості соціального капіталу
Суспільний рівень	Високий рівень соціального капіталу пов'язують, переважно, з культурною традицією, у підтримці якої суттєва роль віддана державі та громадським організаціям.
	У країнах, які частіше застосовують механізм аутсорсингу у державному секторі економіки, рівні загальної довіри переконливо вищі.
	Громадяни в країнах з перехідною економікою менш соціально активні.
	Важливі переваги у конкурентній боротьбі мають країни з високим ступенем довіри до інститутів посередництва.
	Перебільшене втручання держави в життя суспільства переважно руйнує соціальний капітал.
	Відсутність інститутів державного впливу, відсутність базових правил і принципів надання суспільні благ, відсутність правового поля міжособистісної взаємодії знижує рівень соціального капіталу.
	Економічний потенціал у суспільстві з високим рівнем довіри більше, ніж у суспільстві з низьким рівнем довіри.
Мікрорівень	Кола домовленостей між суб'єктами соціально-економічних відносин розширюється при здійсненні ними спільної праці.
	Творчі здібності людини як форматора суспільно-економічних відносин через створені нею або за її участю домовленості є обов'язковими для врахування іншими суб'єктами.

	З підвищенням статусу та сприяння доступу через соціальну мережу до цінних ресурсів індивідуальний соціальний капітал індивідів підвищується. Соціальні мережі на мікрорівні підтримують рівень добробуту, сприяють кар'єрному та статусному просуванню індивідів.
Мезорівень	Соціальний капітал набуває інтерпретаційного наповнення у якості ресурсу, який належить і окремим індивідам, і переважно соціальній групі. Соціальні зв'язки, набувши сталості, створюють нові комунікаційні канали з генерацією в них нових відносин на кшталт неформального соціального контролю, гарантованого працевлаштування.
Макрорівень	Соціальний капітал інтерпретується власністю соціуму в цілому. Функції соціальних мереж виконують громадські організації та інші формальні і неформальні «оболонки» колективної дії, представлені ознаками добровільності, горизонтальності, інклюзивності. Сучасний життєустрій стабілізують механізми переважно репресивного характеру (адміністративного, політичного), концентровані у державних структурах, які діють поряд (сумісно) з механізмами продукування соціального консенсусу. Держава з механізмами репресивного характеру – лише гарант захисту соціального порядку, центральна ланка стабільності – громадянське суспільство, притаманне кожній соціальній системі. Соціальний капітал своїм існуванням передбачає наявність на мезо- та макрорівні інститутів, відносин, норм, якими визначено якісний склад та кількісну характеристику соціальних взаємодій, які сприяють соціально-економічному розвитку країни. У свою чергу, дієздатність громад визначається її соціальним капіталом.

Джерело: складено автором

Функціонування соціального капіталу має вплив на різні сторони суспільного життя, в тому числі на соціально-трудові відносини. Вони передбачають систему взаємозв'язків всіх суб'єктів залучених у трудовий процес, спрямованих на регулювання особливостей та умов праці. Соціально-трудові відносини пронизані зв'язками між людьми – соціальним капіталом. Прояв, глибина і структура зв'язків є різноманітною. Взаємний вплив реалізації соціально-трудових відносин і функціонування соціального капіталу проілюстровано на рис. 1.

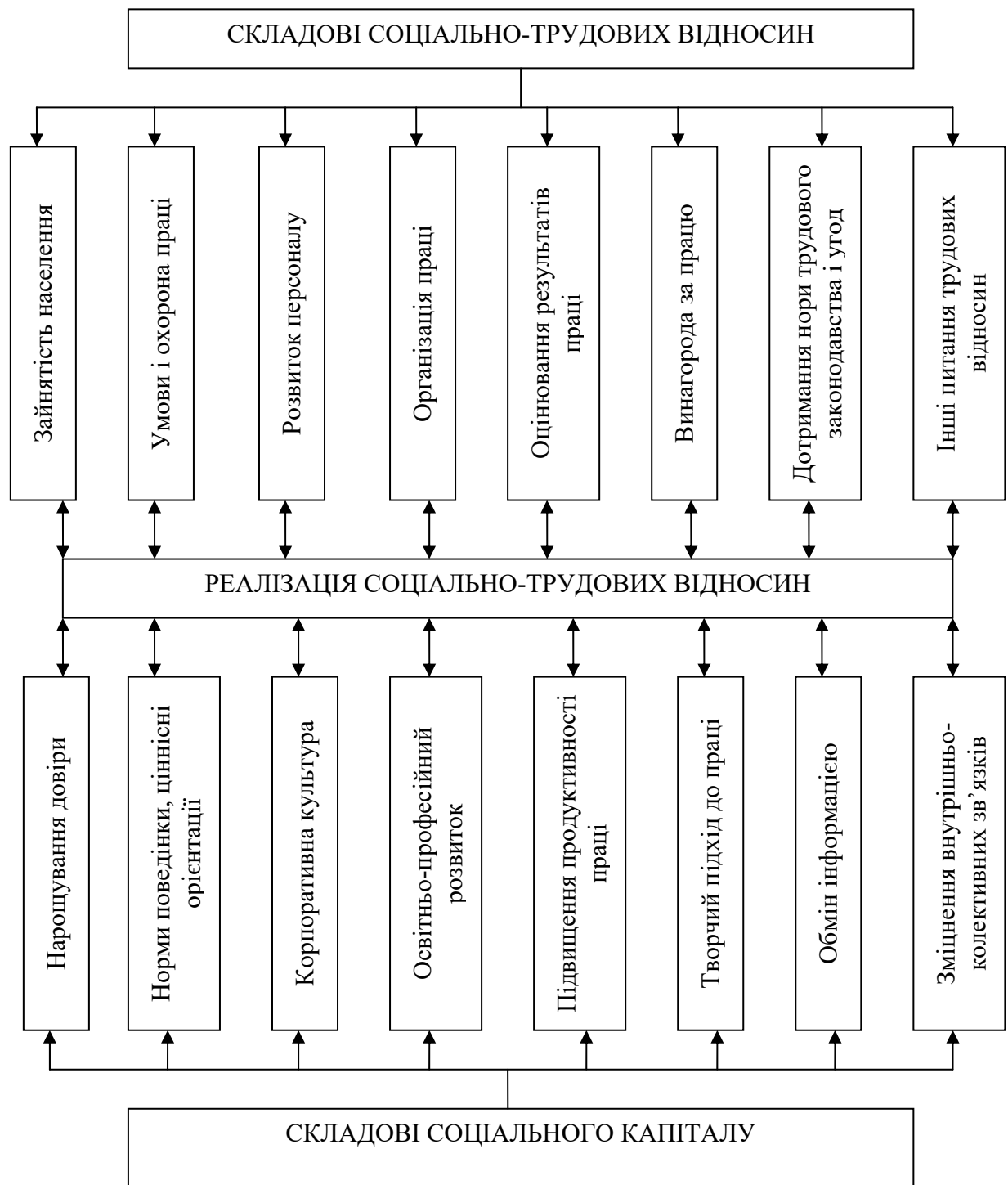

Рис. 1. Взаємозв'язок соціального капіталу та соціально трудових відносин

Джерело: складено автором

Реалізація ефективних соціально-трудоових відносин має позитивний вплив на нарощування соціального капіталу в суспільстві. Проте, дослідження в сфері соціально-трудоових відносин свідчать про численні проблеми в цій сфері: «має місце неефективність соціального діалогу, руйнація соціальних цінностей, зростання необґрунтованої диференціації доходів, соціальної нерівності, тіньової зайнятості, погіршення якості

трудового потенціалу населення, загострення протиріч між попитом і пропозицією на ринку праці за обсягами і структурою», – наголошує М. Семикіна⁶.

Забезпеченням базових умов життя кожної людини і її сім'ї є передумовою для формування соціального капіталу суспільства. Основним джерелом доходів в Україні залишається заробітна плата. Проте статистичні данні свідчать про те, що в Україні значна кількість населення знаходиться за межею бідності. Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць нижче прожиткового мінімуму складала у 2010 р. – 3,9 млн. осіб (8,8 % до загальної чисельності населення), 2011 р. – 3,4 млн. осіб (7,8 %), 2012 р. – 4,0 млн. осіб (9,1 %), 2013 р. – 3,7 млн. осіб (8,4 % до загальної чисельності населення)⁷. Тобто, за офіційними даними майже десята частина населення не має доходів, які б забезпечували можливість існування особи та її сім'ї. Дохід не забезпечує базової відтворювальної функції для людини. Про стимулювання роботи, мотивацію до творчої активності мова не йде. «Заробітна плата втратила відтворювальну, мотиваційну, стимулюючу та інші властиві їй функції, знецінюючи трудові орієнтації на зростання продуктивності праці, підвищення конкурентоспроможності робочої сили», – підкреслює М. Семикіна⁸. Також в Україні спостерігається суттєвий розрив в доходах. Він сприяє соціальному розриву, відбувається поляризація суспільства і за таких умов спостерігається деформація і руйнування соціального капіталу. Адже, соціальний капітал суспільства передбачає нарощування довіри, взаємну підтримку в суспільстві, активізацію соціальної складової, участь у благодійних організаціях, добровільних громадських об'єднаннях, політичних партіях і рухах.

Складна ситуація із зuboжінням населення, що протягом років спостерігається в Україні, суттєво погіршується і в 2014 році. Про таку тенденцію свідчать показники зростання заборгованості із заробітної плати. Станом на 1 січня 2015 р. заборгованість складала 2,436 млрд. грн.⁹. На основі даних Держкомстату України автором складено гістограму заборгованості із зарплати (рис. 2).

⁶ Семикіна М.В. Соціально-трудова відносина: проблеми гармонізації: [колективна монографія] / М.В. Семикіна, З.В. Смутчак, С.Р. Пасека, Ю.Д. Петров / За ред. М.В. Семикіної. – Кіровоград: «КОД», 2012. – 300 с.

⁷ Диференціація життєвого рівня населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁸ Семикіна М. Мотивація праці: нова парадигма в умовах конкурентного середовища [Стаття] / М.В. Семикіна // Чернігівський науковий часопис. Серія 1, Економіка і управління. – 2011. - №2. – С. 120.

⁹ Динаміка суми заборгованості із виплати заробітної плати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dsz_u_U.html

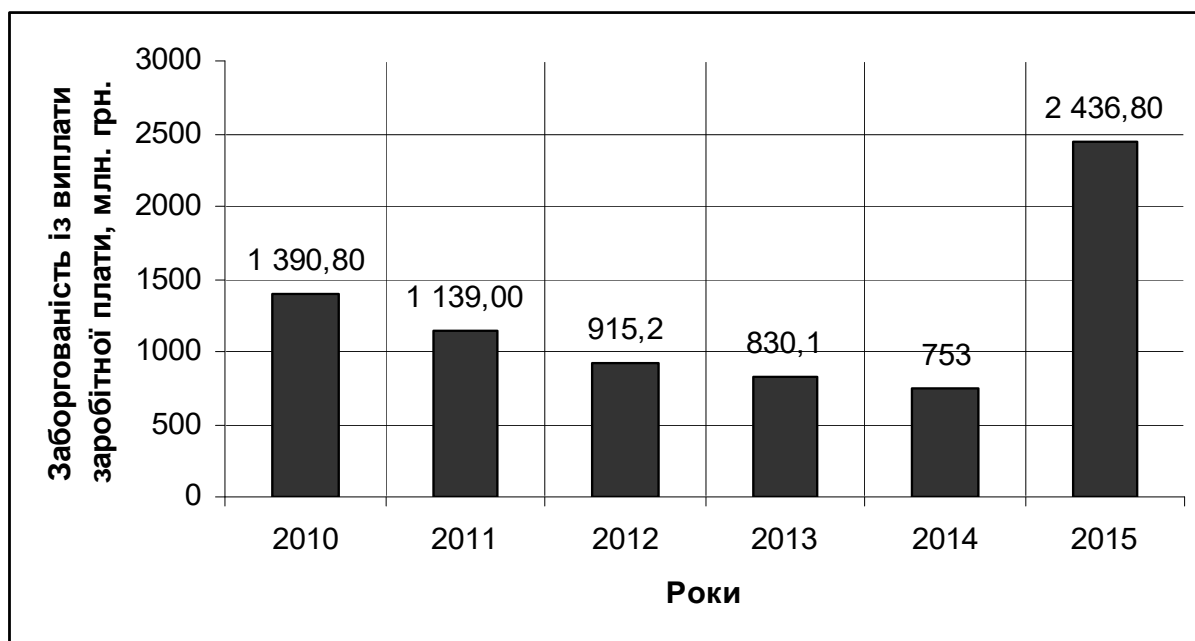

Рис. 2. Динаміка сум заборгованості із виплати заробітної плати в Україні станом на 1 січня 2010 – 2015 рр.

Джерело: складено автором за даними¹⁰

Найбільша заборгованість по заробітній платі станом на 1 січня 2015 р. спостерігалась в Донецькій, Київській, Харківській, Дніпропетровській областях та м. Києві. Найменшими показниками заборгованості по заробітній платі характеризується Чернівецька, Закарпатська, Тернопільська та Хмельницька області¹¹.

Диспропорції у виплаті заробітної плати по регіонах та нерівномірність оплати по різним галузям економіки створюють передумови для значної диференціації доходів і рівня життя населення. Як наслідок, подібні тенденції знижують спільну довіру в суспільстві, породжують незадоволення власною працею і винагородою за неї, спричиняють конфліктність соціально-трудових відносин. Так, станом на січень 2015 р. найвищий рівень номінальної зарплати спостерігався в таких сферах, як виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів (6581 грн.), добування кам'яного та бурого вугілля (6100 грн.), добувна промисловість і розроблення кар'єрів (5700 грн.), виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення (5397 грн.). В той же працівники текстильного виробництва, виробництва одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів отримують практично втричі меншу зарплату (2216 грн.), у виробництві електричного устаткування (2894 грн.), у поліграфічній діяльності (2994 грн.)¹².

¹⁰ Динаміка суми заборгованості із виплати заробітної плати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dsz_u_U.html

¹¹ Заборгованість із виплати заробітної плати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹² Середня заробітна плата за видами економічної діяльності промисловості за місяць у 2015 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/gdn/Zarp_prom_m/promm15_u.htm

Впливовим показником рівня життя є показник реальної заробітної плати. Якщо номінальна заробітна плата за показниками Держкомстату України має тенденцію до зростання, то реальна заробітна плата у 2014 р. показала різке падіння (рис. 3) і тенденція зниження продовжується у 2015 р.

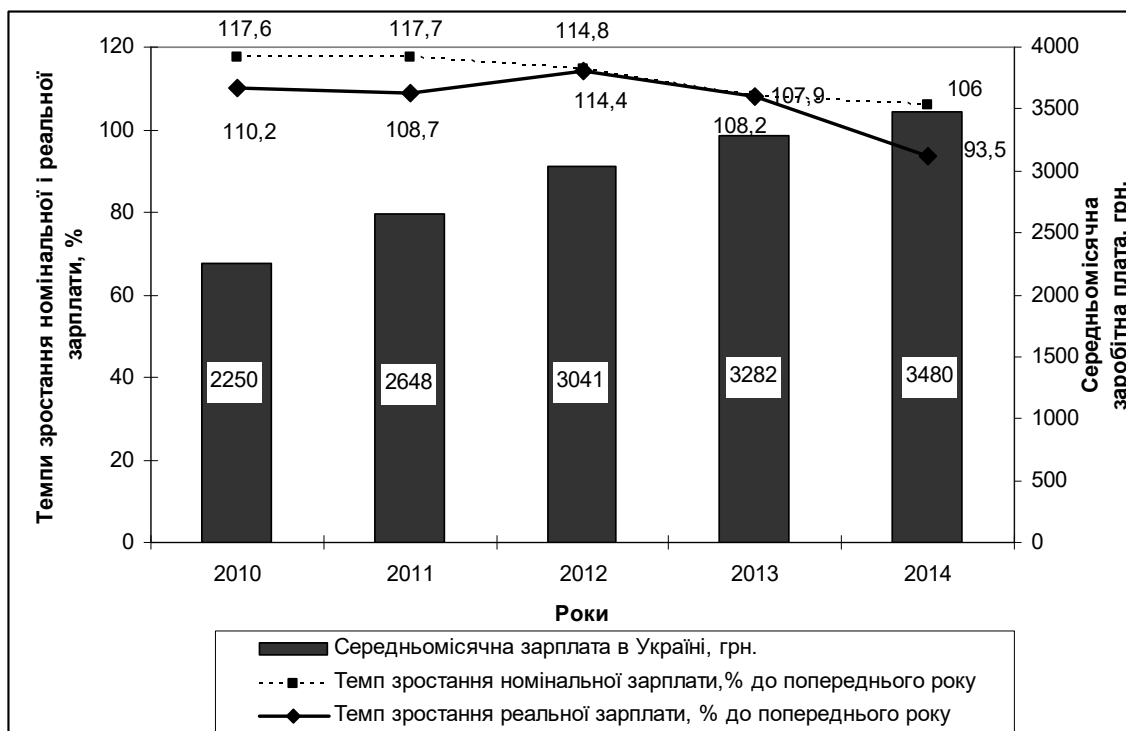

Рис. 3. Середньомісячна заробітна плата, та темпи зростання номінальної і реальної заробітної плати в Україні в 2010-2014 рр. (без урахування АР Крим та м. Севастополь)

Джерело: складено автором за даними^{13 14}

Оплата праці не єдине джерело нарощування довіри в суспільстві, не єдиний стимул до праці. І зараз не йде мова про «гідне життя» або про підвищення рівня суспільних благ в країні. Мова йде про просте відтворення життєдіяльності людини, про забезпечення власного життя їжею і житлом. Невиплати заробітної плати призводять до структурних криз, до страйків, що погіршує або зупиняє роботу підприємств і цілих галузей економіки. Втрачається продуктивний (фізичний і інтелектуальний) потенціал країни, здатність до навчання і вдосконалення трудової діяльності, прагнення до підвищення кваліфікації і бажання працювати. Не відповідність оплати праці із рівнем задоволення потреб людини призводить до руйнування системи стимулювання. Низька оплата праці на рівні менше за

¹³ Динаміка середньомісячної заробітної плати по регіонах у 1995-2014 роках (у розрахунку на одного штатного працівника) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dszpR_u2005.html

¹⁴ Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u_bez.htm

прожитковий мінімум, крім економічних наслідків призводить і до негативних соціальних, а саме алкоголізм, наркоманія, руйнування сімей, криміналізація суспільства тощо. Відбувається нарощування негативного соціального капіталу суспільства.

Вплив соціального капіталу на соціально-трудові відносини має як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивними є:

- мобілізація ресурсів для ефективної реалізації завдань, швидший пошук резервів зростання підприємств, регіонів, країни;
- соціальний контроль з боку трудових колективів та громад за дотриманням трудового законодавства і укладених угод;
- дотримання принципів соціальної справедливості, соціальна консолідація підвищення цінності працівника в системі соціально-трудових відносин;
- відкритість і прозорість інформаційного обміну, як наслідок – прийняття ефективних рішень на всіх рівнях господарювання;
- зміцнення довіри в країні, регіонах, трудових колективах і сприяння гармонізації соціально-трудових відносин.

Негативні прояви функціонування соціального капіталу на можуть наносити значну шкоду соціально-трудовим відносинам, а саме: створювати протестні настрої у працівників, саботування виробничо-господарської та громадської діяльності, розповсюдження інсайдерської інформації підприємств, сприйняття корупційності, затягування у прийнятті рішень, забюрократизованість, відсутність зацікавленості працівників у результатах своєї діяльності, знецінення робочого місця, відсутність інновативності і творчого підходу при виконанні трудових завдань, демотивація і декваліфікація робочої сили.

Висновки. Функціонування соціального капіталу супроводжується його включенням у виробництво за повним спектром форм співпраці та спілкування, відповідно інтеграційним процесам, що мають відбуватися у суспільстві. Проявом функціонування соціального капіталу є такі елементи, як «довіра», «норми», «мережі». Природа концепту функціонування вирізняється суперечливістю міжособистісних зв'язків, реципрокності (взаємності), залученості в суспільне життя.

При функціонування соціальний капітал виявляє себе принципово соціальним ресурсом, що виражається в соціальних мережах, підтримуваний нормами взаємності (реципрокності). Соціальний капітал набуває рис соціабельності, схильності соціальних агентів до соціального товариського спілкування як певного соціального цілого, здатного творити нові об'єднання з новими формами співпраці. Позитивні прояви функціонування соціального капіталу виявляються на рівні соціально-трудових відносин як підтримка у вирішенні проблем, взаємодопомога, креативність і інновативність, сприяння розвитку

трудового потенціалу, підвищення продуктивного використання ресурсів, соціальна відповідальність бізнесу.

Проте його функціонування може породжувати і негативні ефекти на кшталт гуртової недовіри, непотизму, сприйняття корупційності, і набуває безособистісного характеру. Негативний соціальний капітал проявляє себе через руйнування трудової мотивації, зниження продуктивності праці, безгосподарність і байдужість, руйнацію виробничих зв'язків, забруднення навколишнього середовища, негативні соціально-економічні наслідки господарської діяльності.

В умовах трансформації соціально-трудових відносин та тлі політичних змін і економічних реформ пропонуємо:

- посилити роботу механізмів по економічній відповідальності працівників, роботодавців, держави;
- вдосконалити систему оцінювання і стимулювання трудових ресурсів;
- наголосити на соціальній відповідальності роботодавців за наслідки руйнування трудового потенціалу країни;
- налагодити соціальний діалог між роботодавцями і найманими працівниками, роботодавцями і державою;
- спрямувати зусилля по налагодженню «здорових» взаємовідносин в суспільстві.